

حفاظت و باززنده‌سازی بناها و بافت‌های با ارزش روستایی "ارتباط میان مکان‌های میراثی و صنعت گردشگری"

حامد نوری نژاد*

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۸۹/۰۲/۲۴

تاریخ پذیرش مقاله:

۱۳۸۹/۰۵/۰۵

چکیده

چگونه دیدن و توجه داشتن به ارزش‌های کالبدی و محیطی در روستاها و ارتباط بین ساکنان با این ارزش‌ها، که هویت فرهنگی را شکل می‌بخشد، برداشت‌هایی را در ذهن هر بیننده ایجاد می‌کند و نیاز این ارزش‌های دست‌ساخت و یا طبیعی به تعیین حریم و حفاظت و باززنده‌سازی را به عنوان امری ضروری مطرح می‌سازد. در این تعیین حریم، از یک سو ارتباط میان ارزش‌های مکانی و میراثی و صنعت گردشگری، و از سمت دیگر حفاظت و باززنده‌سازی این ارزشها برای توسعه پایدار مد نظر است.

ساکنان روستا، دستگاههای دولتی و خصوصی ذی‌ربط و همچنین گردشگران به عنوان نیروی اصلی حفظ و تعیین حریم در بافت با ارزش روستاها می‌باشند که نقش تعیین کننده‌ای را بر عهده دارند. امروزه طرح‌های توسعه و عمران روستایی در کشور بیشتر جنبه حقوقی و تقسیم عادلانه خدمات رفاهی و زیربنایی است که در این فرآیند حفاظت و باززنده‌سازی بناها و بافت‌های تاریخی با ارزش روستایی مورد توجه قرار نمی‌گیرد و به کارشناسان و متخصصان در این زمینه واگذار نمی‌شود و به همین علت هنوز گردشگری به عنوان یک صنعت در کشور ما جایگاه خاص خود را نیافته است. همه این مشکلات و کمبودها ناشی از کمبود دانش فنی، عدم برنامه‌ریزی جامع و منابع مالی در این خصوص می‌باشد.

رویکرد این مقاله حفاظت از بناها و بافت‌های با ارزش روستایی است که برای احیاء و توسعه پایدار نگاهی به جذب گردشگر متناسب با توانمندی‌های بالقوه در ارتباط میان مکان‌های میراثی دارد.

واژگان کلیدی: حفاظت، تعیین حریم، مکان‌های میراثی و صنعت گردشگری.

* دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی دانشگاه آزاد اهر؛ مدرس دانشگاه آزاد و علمی، کاربردی.

مقدمه

احیای بناها و بافت‌های با ارزش روستایی در ارتباط مستقیم با زندگی ساکنان و عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی روستا می‌باشد که سلسله مراتبی زنجیره‌ای با هم دارند و هر دانه ارتباط مستقیمی با کل مجموعه برای تأکید بر ارزش‌های مکانی از تمام وجوه و موجودیت‌ها دارد.

ابتدا موضوع وجود روستا و مکان‌های میراثی و نحوه شکل‌گیری و سیر و تحول در ادوار گذشته تاکنون می‌بایست مورد بررسی موشکافانه قرار گیرد و اینکه با شناخت و درک میان نظام درونی (ضعف و قوت) و نظام بیرونی (فرصت و تهدید) و مکان‌سنجی عینی و واقعی بتوان علاوه بر حفاظت، باززنده‌سازی و بهسازی، نگاهی به اقتصاد و منافع روستا داشت.

ساکنان روستاها به عنوان پلی بین رشد اقتصادی و توانمندی‌های روستا و حفاظت و بهسازی بناها و بافت‌های با ارزش و مکان‌های میراثی می‌باشند. روستا محیطی است که ارتباط و زندگی در تعادل بین انسان و طبیعت است. ارتباطی که با احترام متقابل آمیخته شده است. حال شهروندی (گردشگری بومی - منطقه‌ای) که از دغدغه‌های زندگی شهری و ماشینی و مشکلات آن به روستا روی می‌آورد و یا گردشگری که به قصد بازدید از مکان‌های تاریخی با ارزش که در روستا واقع شده است چند روزی را در آنجا به سر می‌برد، در هر صورت بار اقتصادی مثبت برای روستا دارد.

به همین خاطر اجرای طرح‌های حفاظتی، باززنده‌سازی، بهسازی و حتی نوسازی با احترام به کالبد و بافت با ارزش روستا جهت ارتباط بهتر مکانی و توسعه صنعت گردشگری، ضروری به نظر می‌رسد. حال سوالاتی در این خصوص مطرح می‌گردد که ابتدا می‌بایست نقش و تأثیر

تعیین حریم و حریم‌گذاری برای حفاظت از بناها و مجموعه‌ها را پذیرفته باشیم:

۱) آیا حریم‌گذاری برای بناها و مجموعه‌های با ارزش روستایی (با توجه به ارزش‌گذاری) جایگاه خود را به عنوان امری ضروری جهت حفاظت، آن طوری که باید بدست آورده است؟

۲) آیا حریم‌گذاری بر ارزش‌های محیطی و مکانی بناها و مجموعه‌ها چه در باب کالبدی یا فعالیتی و فضایی، بخصوص در روستاهایی که دارای بافت با ارزش‌اند به چه میزان از سوی دستگاه‌های دولتی و خصوصی - ذی‌ربط در امر مداخله برای طرح‌های مرمتی، احیاء، حفاظت، بهسازی و حتی نوسازی و غیره - رعایت می‌گردد؟

۳) مقوله حق مرمت و حفاظت در حریم‌گذاری و ارزش‌گذاری تابع چیست؟
۴) و سوالات بسیاری دیگر.

روش تحقیق

حفاظت و باززنده‌سازی بناها و بافت‌های با ارزش روستایی و جذب گردشگر و توریسم با نگاهی به صنعت گردشگری در محیط کالبدی، فضایی و فعالیتی روستا انجام تحقیق را بیش از پیش ضروری می‌نمود. تکنیک این پژوهش به دلیل عدم توجه به امر حفاظت در بناها و بافت‌های با ارزش روستایی و همچنین توانایی‌های موجود در روستا موجب گردید. مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی با تأکید بر چند نمونه انجام گیرد. این امر ضمن مصاحبه با ساکنان این روستاها، دهیاری‌ها، بخشدارها و حضور فیزیکی جهت بررسی توانمندی‌های روستا برای توسعه پایدار صورت گرفته است. نمودارهایی با در نظر گرفتن جوانب مختلف ترسیم و تهیه شده، که نتیجه بررسی‌های بین روش

تصویر ۱. استفاده از محصولات محلی جهت منافع اقتصادی روستا و جذب گردشگر؛ روستای ماسوله، استان گیلان. مأخذ: بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان ایلام

حریم‌گذاری در امر حفاظت

حریم‌گذاری بر موجودیت‌های فضایی و موضوع‌های مکانی، به مثابه عملیاتی در نظر گرفته می‌شود که بازدارنده و نگه‌دارنده وضع موجود عرصه و اعیان به شمار می‌آید و هدف از آن، حفاظت از بناها و مجموعه‌ها می‌باشد. (فلامکی، ۱۳۸۵). امروزه مداخلات مرمتی به عنوان تعمیر در بناها و بافت‌ها بیشتر مورد توجه است تا حفاظت. فرآورده‌های معماری - شهری در هر مقیاس که باشند و روزی که زندگی در آنها متوقف گردد، روی به تخریب می‌گذارند و به میدان آمدن هر گونه پدیده فرساینده‌ای نو در بناها و آبادی‌های رها شده، با پدیده‌هایی که بیش‌تر بوده‌اند ترکیب و روند تخریب را تندتر می‌نمایند (فلامکی، ص ۷۶). راه ممانعت از تخریب و ترک ساکنان بافت‌های روستایی با شناخت و درک هویت‌ها و ارزش‌ها و توانمندی‌ها در روستا حاصل می‌گردد و با نگرشی چند وجهی و موشکافانه به بسترهای ممکن در روستا جهت

مطالعات کتابخانه‌ای با استفاده از کتب و شبکه جهانی، اینترنت و ... بوده و همچنین روش مطالعه میدانی با حضور در چند نمونه بافت روستایی واقع در استان ایلام انجام شده است.

صنعت گردشگری

در بیشتر کشورها جذب گردشگر و توریسم به عنوان یک صنعت شناخته شده است. سازمان جهانی گردشگری؛ اکوتوریسم را اینگونه تعریف می‌کند:

«نوعی از گردشگری که در آن مسافرت به مناطق طبیعی (که به نسبت بدون آسیب مانده) با اهداف مطالعاتی و بهره‌بصری از مناظر طبیعی و حیات وحش و با توجه به جنبه‌های فرهنگی هم در گذشته و هم در حال صورت می‌پذیرد. (رنجبریان، زاهدی، ۱۳۸۴).

این تعریف نشانه حداکثر استفاده از چشم‌اندازهای طبیعی در ارتباط با مکان‌های تاریخی و بافت‌های با ارزش روستایی بوده و این ارتباط به مثابه رابطه بین انسان، طبیعت و معماری می‌باشد.

گردشگری موضوعی انسانی است و مطالعه آن مستلزم روشی همچون پدیده‌شناسی می‌باشد که تحقیقات خود را فقط به حقایق مادیگری (ماتریستی) محدود نمی‌کند و به علت اینکه مبتنی بر تجربه (ادراک و احساس شده) می‌باشد، هر کس باید مشاهدات شخصی خود را از پدیده‌ای که تجربه کرده است، بیان کند.

نکته اساسی اینکه حفاظت و احیای بناها و بافت‌های با ارزش روستایی در ارتباط با صنعت گردشگری و مکان‌های میراثی تابع تعیین حریم و ارزش‌گذاری است. که این امر تأکید بر جذب گردشگر، متناسب با چشم‌اندازهای محیطی و طبیعی با رعایت الگوی مناسب روستایی جهت توسعه‌ای پایدار دارد.

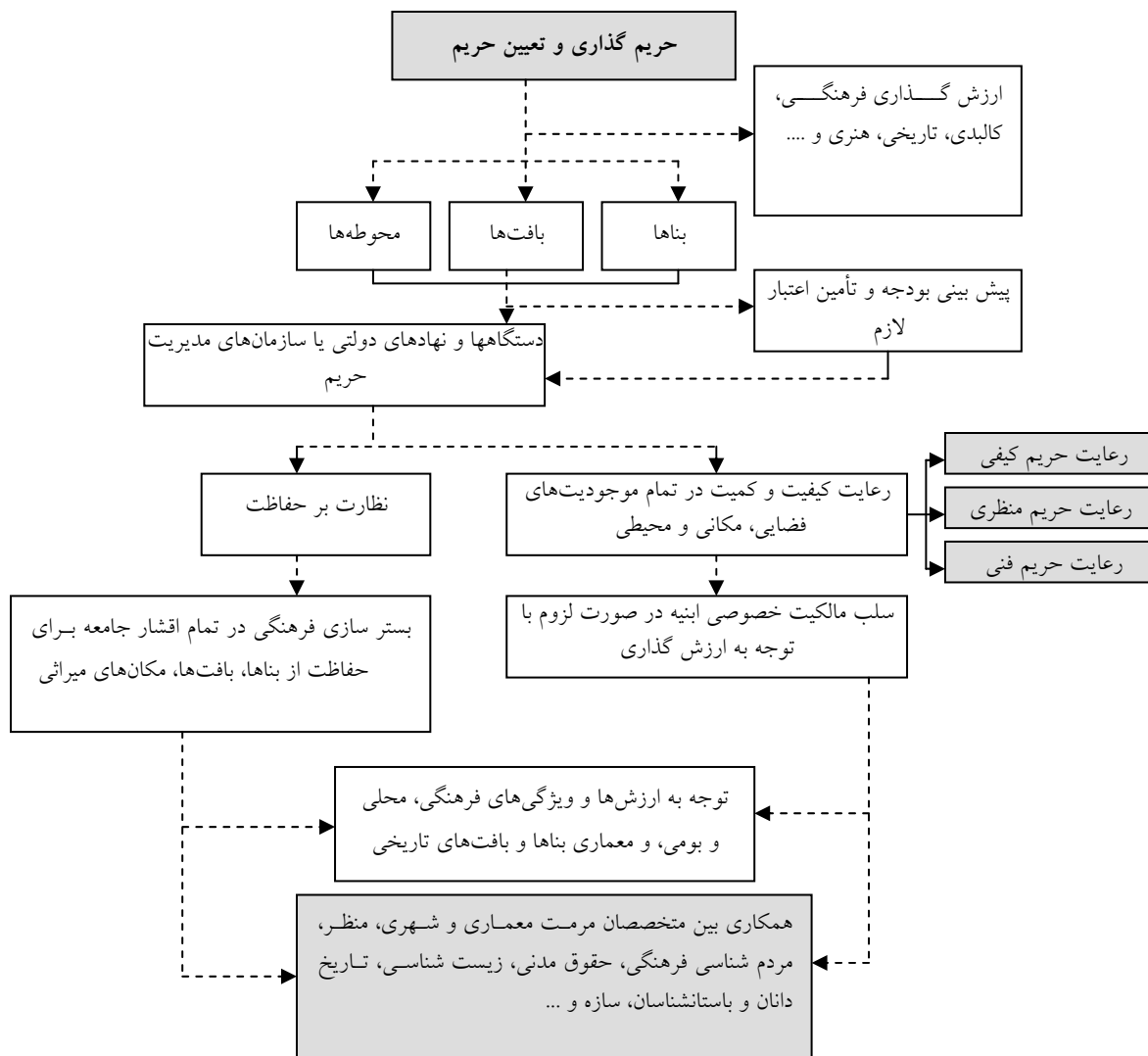
احیاء و حفاظتی پایدار در راه توسعه منابع اقتصادی و جذب گردشگری می‌توان بر موانع و مشکلات فائق آمد. چگونگی آمیزش با طبیعت و بهره‌وری از موهبت‌های طبیعی با عنایت به تضمین پایداری به ندرت در هر آبادی یا زیستگاهی موضوع شناخت قرار می‌گیرد. در هر حال تعیین ابعاد زیستگاه، تنها به شمار کسانی که می‌خواسته‌اند در آن زندگی کنند معطوف و مشروط نیست، در این مهم جای استقرار و توان‌های محیطی نیز مداخله می‌کنند که اموری پر رمز و راز و آموزنده‌اند. جایی که همزیستی با محیط، خود، به معنای حرمت‌گذاری زیست‌مندان قدیمی بر آن، به معنای تضمین ماندگاری و پایداری حیات آن به شمار می‌آید و از این روی است که حریم‌گذاری بر آن، از دیدگاهی کهن برخوردار است و نیاز به ماندگاری، که توجه به معنایی گسترده و ژرف را مطرح می‌کند. تعیین حریم و ارزش‌گذاری برای تحقق توسعه‌ای پایدار در روستا و حفاظت از ویژگی‌های بافتی و مکانی تابع نکات زیر می‌باشد:

۱. بهبود وضعیت اقتصادی و معیشتی ساکنان روستا،
۲. حفاظت از میراث فرهنگی به عنوان سند افتخار بومی، محلی و ملی،
۳. پاسخگویی به نیازهای ساکنان و بافت‌های با ارزش روستایی،
۴. بهبود کارکرد اجتماعی در ارتباط با مکان‌های میراثی و صنعت گردشگری،
۵. رعایت اصول مرمت بافت و مرمت روستا و حفاظت،
۶. توجه به هویت و ارزشهای فرهنگی بومی و محلی روستا،
۷. ممانعت از آلودگی‌های محیطی ناشی از احداث کارخانه‌ها در درون و یا متصل به بافت کهن روستا،

۸. بهبود فضا و کالبد روستا بخصوص بناها و بافت‌های با ارزش قدیمی و تاریخی،
 ۹. تأکید بر جنبه‌های مثبت روستا،
 ۱۰. تأکید بر جنبه‌های محیطی محوطه‌ها و مجموعه‌های بارزش روستا،
 ۱۱. استفاده از توانمندی‌های مختلف روستا با نگرش به ویژگی‌های مجموع‌ها و چشم‌اندازهای محیطی (انسان‌ساخت) و طبیعی،
 ۱۲. مطرح نمودن ویژگی‌های کالبدی، فرهنگی، محیطی و تاریخی روستا از طریق رسانه‌های صوتی و تصویری،
 ۱۳. و موارد بسیار دیگر.
- تعیین حریم برای درون بناها و بافت‌های با ارزش به معنای جلوگیری از خسارت و آسیب به آنهاست که با برنامه‌ریزی در طرح‌های حفاظتی برای تعیین سیرکولاسیون حرکتی در بناها و بافت‌ها می‌توان از بکارگیری تجهیزات متناسب با وضع موجود بنا (که با درک و شناخت و کامل از بنا حاصل می‌گردد) برای جلوگیری از آسیب، بیشترین استفاده را برد. در بعضی از مواقع استفاده بیش از حد بازدیدکنندگان (و صرفاً به عنوان بازدید) موجب آسیب رساندن به مواد و مصالح، عناصر ساختمانی و استخوانبندی بنا می‌گردد.
- آلودگی‌های صوتی و محیطی ناشی از افزایش یا کاهش تراکم موجود، احداث تأسیسات جدید شهری و امکانات رفاهی و خدماتی برای گردشگران از یک سو، و ورود وسایل نقلیه به درون این بافت‌ها نه به مثابه حمل کالا و نیازهای ساکنین بلکه به عنوان دسترسی آسان و دیگر موارد از سوی دیگر می‌تواند آسیب‌های زیادی چه از لحاظ کالبدی، فعالیتی، فرهنگی و غیره بر بنا یا بافت به همراه داشته باشد. مکان‌گزینی با احترام به کالبد روستا و رعایت حریم کیفی، منظری و فنی در

آلودگی‌های منظر می‌شود. درک و شناخت از بناها و بافت‌ها، با ارزش‌گذاری بر مکان‌های میراثی به عنوان ابزاری برای ممانعت از آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی روستا در توسعه صنعت گردشگری بکار برده می‌شود.

ایجاد مکان‌های رفاهی و خدماتی برای گردشگران در طرح‌های حفاظتی بهسازی بایستی رعایت شود. با این وصف از آلودگی‌های منظر به لحاظ طراحی ضعیف نیازهای رفاهی و خدمات گردشگری، مانند هتل یا مهمانسرا و دیگر فضاهای جلوگیری می‌گردد و ضعف در مکان نصب علائم تبلیغاتی در محدوده و درون بافت جزء

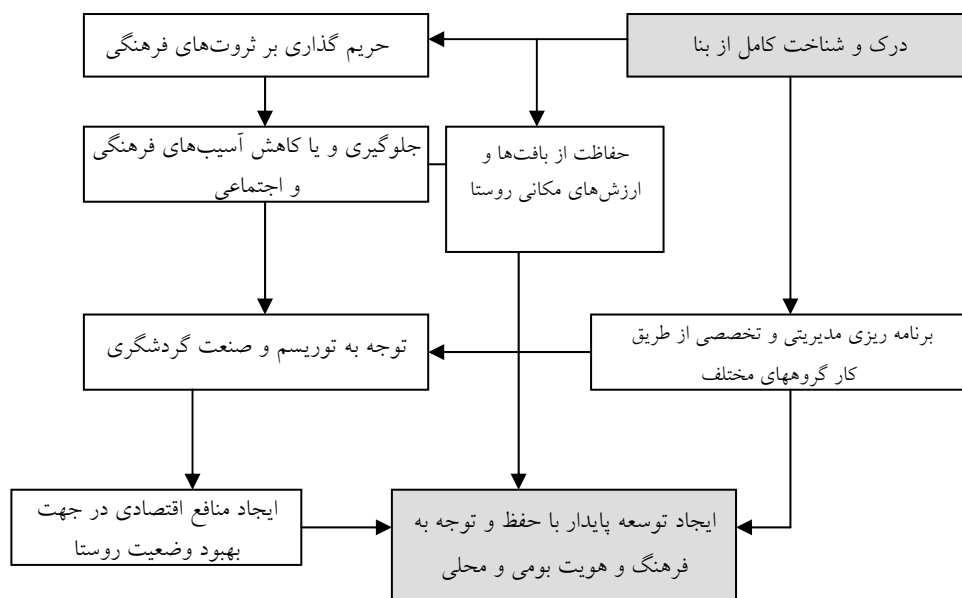

نمودار ۱. حریم گذاری بر ارزش‌های فرهنگی.

گردشگری روستایی

در گردشگری روستایی منابع فرهنگی، طبیعی و تاریخی نواحی روستا به عنوان کالای فرهنگی گردشگری قابل عرضه اند. گردشگری روستایی موجب رشد اقتصادی، ایجاد تنوع و ثبات در اشتغال، پویایی تجارت و صنایع، گسترش فرصت‌هایی برای رشد درآمد به صورت فعالیت‌های چند گانه و ایجاد محصولات کشاورزی جدید می‌شود. به دلیل گسترش زندگی شهرنشینی و ماشینی، بسیاری از مردم تمایل دارند به محیط‌های آرام با زندگی سنتی سفر کنند و این نوع گردشگری شباهت زیادی به گردشگری بومی دارد. دیدن نحوه زندگی روستاییان هم از لحاظ چگونگی دامداری و کشاورزی و هم به جهت وجود زیبایی‌های مکانی و بناها و بافت‌های با ارزش مورد علاقه گردشگران می‌باشد. روستاهایی که با داشتن مناظر بکر و سنتی و معماری با ارزش بومی می‌توانند شهرت جهانی کسب نمایند که نظایر آن ماسوله در گیلان، ایبانه در نطنز، و غیره می‌باشد.

البته بسیاری از مطالعات تاریخی و حتی مکاشفات باستان‌شناسی ریشه در اطلاعات برخی از سفرنامه‌ها دارد لذا جذب گردشگر و جهانگرد می‌تواند موجب شناساندن ویژگی‌های بومی و محلی به آیندگان گردد. حال گردشگر به کسی گفته می‌شود که به منظوری غیر از کار و کسب درآمد، برای مدتی بیش از یک شب یا کمتر از یک سال به سرزمینی جز محیط متعارف خود پای می‌گذارد و در آن اقامت می‌گزیند. البته گردشگر بومی و منطقه‌ای دارای تعاریف دیگری می‌باشد. گردشگری (توریسم) شامل کلیه فعالیت‌هایی است که گردشگران در هنگام سفر انجام می‌دهند و شامل برنامه‌ریزی برای سفر و جا به جایی میان مبدأ و مقصد و نظایر آن می‌باشد. در هر صورت گردشگری علاوه بر آثار مثبت دارای آثار منفی نیز می‌باشد. نگرش به گردشگری به عنوان یک صنعت و بعد مادی آن مطرح نیست. متأسفانه برنامه‌ریزی مدیریتی جهت ثبت جهانی ظرفیت‌های طبیعی و مکانی به طور جد در سطح کشور انجام نشده است.

نمودار ۲. ایجاد توسعه پایدار در روستا با تأکید بر حفاظت.

نگهداری و حفاظت و مراقبت بیش از پیش ساکنان از مکان‌های میراثی با ارزش روستا می‌گردد. ساماندهی صنایع دستی و توانمندی‌های روستا می‌تواند منافع اقتصادی را برای ساکنان در برداشته باشد و موجب جلوگیری از متروکه شدن و یا تخریب این مکان‌ها شود و نقش مهمی در جذب گردشگر داشته باشد.

نتیجه

حفاظت و احیاء بناها و بافت‌های با ارزش روستایی در ارتباط با صنعت گردشگری و تابع تعیین حریم و ارزش‌گذاری است. در تعیین حریم و ارزش‌گذاری توجه به نیازمندی‌ها و توانمندی‌های موجود در روستا با نگاهی به جذب گردشگر به عنوان صنعت گردشگری برای توسعه‌ای پایدار و سکونت روستایی مد نظر است. مکان‌های میراثی و با ارزش روستایی در هر مقیاسی که باشند، روزی که زندگی در آن‌ها متوقف گردد، روی به تخریب می‌گذارند و این روند تخریب با پدیده‌های فرساینده نو ترکیب و روند را تندتر می‌نماید. چگونگی آمیزشی با طبیعت و بهره‌وری از موهبت‌های طبیعی با عنایت به تضمین پایداری و ارتباط با صنعت گردشگری و اکوتوریسم می‌بایست در چهارچوب تعیین حریم برای نیل به حفاظت و باززنده‌سازی مکانی، فعالیتی و فضایی باشد. به همین دلیل زندگی ساکنان و عدم متروکه شدن روستا در اولویت اصلی قرار دارد، سپس شناخت توانمندی‌های و تهیه و تدوین طرح‌ها و برنامه‌هایی متناسب با نیازها و خواسته‌های ساکنان از طریق ارتباط کارگروه‌های تخصصی و دهیاری‌ها باید صورت گیرد. این کارگروه‌ها بر اساس جغرافیای طبیعی اقلیمی و ... توجه به نحوه زندگی و معیشتی ساکنان و وضع اقتصادی روستا برای جذب گردشگر اکوتوریسم به عنوان یک صنعت در روستا برنامه‌ریزی می‌نمایند.

بدیهی است هیچ توسعه‌ای در صنعت اکوتوریسمی و گردشگری در سطح روستاهای با ارزش رخ نمی‌دهد مگر آنکه مبتنی بر خصوصیات محلی و استفاده از پتانسیل‌های موجود صورت گیرد که با برنامه‌ریزی بسیار دقیق محقق می‌گردد و نیروی محرک این موضوع شرکت دادن ساکنان و تشکل‌های محلی روستا می‌باشد.

مکان‌های میراثی در روستا و صنعت

گردشگری

رابطه بین مکان میراثی و گردشگری رابطه پویایی است که هدف، انتقال ارزش‌های موجود به شیوه‌ای پایدار در روستا برای نسل‌های آینده است. ارزش این مکان‌ها بر پایه فرهنگ و هویت ساکنان و نیل به حفاظت و نگهداری از آن‌هاست. در طرح‌های توسعه گردشگری استفاده از محصولات محلی و سبک‌های معماری سنتی، بومی و محلی در اولویت قرار دارند و حفظ مکان‌های میراثی در ارتباط با صنعت و توسعه گردشگری در این طرح‌ها رکن اساسی به شمار می‌رود. قبل از آنکه مکان‌های میراثی به منظور گردشگری حمایت و توسعه یابند، ابتدا می‌بایست طرح‌های مدیریتی ارزش‌های طبیعی و فرهنگی آن مکان‌ها را برآورد کنند. این طرح‌ها نیازمند به اصلاح و بازبینی می‌باشند. در این طرح‌ها توجه به رضایت ساکنان و صنعت گردشگری را باید دخالت داد. در مکان‌های میراثی محترم شمردن قداست اماکن و سنت‌های مذهبی و بومی از سوی گردشگران بایستی با سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی و مشارکت شورای محلی روستا انجام گیرد. توجه ساکنان در خصوص تأثیرات صنعت توریسم باید در کنار حفاظت و باززنده‌سازی بناها، بافت‌ها و مکان‌های میراثی و طبیعی روستا از طریق برگزاری کلاس‌های آموزشی و توجیهی و یا اطلاع‌رسانی مناسب با برنامه‌ریزی زمانی و روند حرکتی صورت گیرد. این موضوع موجب

حال پس از تعیین حریم و ارزش‌گذاری در طرح‌ها در جهت حفاظت و باززنده‌سازی مکانی، فعالیتی و فضایی روستا در ارتباط با مکان‌های میراثی و با ارزش بصورت فنی و اجرایی مطابق با نوع برنامه‌ریزی زمانی اعمال می‌گردد.

لازم به ذکر است مرمت کاری است معماری نه باستان‌شناسی که مرمت‌گر معمار می‌بایست در قالب کارگروه تخصصی بر بناها و بافت‌های سنتی در محیط روستا نظارت نماید. حریم‌گذاری در بناها و بافت‌های با ارزش روستایی جهت حفاظت نیازمند به برنامه‌ریزی و بسترسازی فرهنگی در محیط روستا برای رعایت اصول فنی، کیفی و منظری از سوی ساکنین می‌باشد. نظارت بر حفاظت حریم توسط دستگاه‌های دولتی یا سازمان‌های تعیین حریم می‌بایست صورت گیرد. امروزه طرح‌های بهسازی و نوسازی در فضای کالبدی و فعالیتی روستا بیشتر از طرح‌های حفاظتی و مرمتی مطابق اصول مرمت مورد توجه می‌باشد لذا مداخله در این مکان‌ها نیازمند به تشکیل کارگروه‌های حفاظت، مرمت و احیاء است که متشکل از مهندسان مرتبط با نوع مداخله در حریم‌گذاری و ارزش‌گذاری می‌باشد. وجود این کارگروه‌ها از مداخلات و تصمیم‌گیری‌های سلیقه‌ای و مخرب تا حد زیادی جلوگیری می‌نماید این نکته دور از ذهن نیست که ساکنان نقش مهمی در این رابطه دارند. مقوله حق مرمت و حفاظت در نگاه اول متوجه حریم‌گذاری و ارزش‌گذاری و سپس دستگاه‌های مرتبط با امر مداخله و نظارت می‌باشد. این مقوله هماهنگی و تعادل بین ساکنان، بناها و بافت‌ها و دستگاه‌ها و نهادهای دولتی یا سازمان‌های مدیریت و نظارت بر حفاظت حریم را به وجود می‌آورد و تمام سطوح و زمینه‌های مورد نظر در این راستا را شامل می‌گردد.

منابع

- فلامکی، محمدمنصور؛ حریم‌گذاری بر ثروت‌های فرهنگی ایران، فضا، چ ۱، ۱۳۸۴.
- فلامکی، محمدمنصور؛ باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، دانشگاه تهران، چ ۵، ۱۳۸۳.
- حبیبی، سیدمحسن - مقصودی، ملیحه؛ مرمت شهری، دانشگاه تهران، چ ۲، ۱۳۸۴.
- فلامکی، محمدمنصور؛ شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب، نشر فضا، چ ۲، ۱۳۸۵.
- رنجبریان، بهرام - زاهدی، محمد؛ خدمات صنعت گردشگری، ۱۳۸۴.
- جان واردن؛ حفاظت سازه‌های گلین، ترجمه مهرداد وحدتی، مؤسسه فرهنگی ایکوموس ایران، چ ۱، ۱۳۸۷.
- سزاره برانندی؛ تئوری مرمت، ترجمه دکتر پیروز حناچی، دانشگاه تهران، چ ۲، ۱۳۸۸.
- پرنا، مهدی؛ مبانی نظری مرمت، آزاده، چ ۱، ۱۳۸۶.
- فلاح‌فر، سعید؛ مطالعه و شناخت بناها و محوطه‌های تاریخی، آزاده، چ ۱، ۱۳۸۴.
- میرفخرایی، وحیده؛ سیر تحول و ضرورت مرمت و بازسازی اشیاء تاریخی، سبحان نور، چ ۱، ۱۳۸۷.
- محب‌علی - مرادی؛ دوازده درس مرمت، وزارت مسکن و شهرسازی، علمی و فرهنگی.